

БОТАНІЧНИЙ ЗАКАЗНИК ДЛЯ ОХОРОНИ ПРИРОДНОЇ РОСЛИННОСТІ ПООСКОЛЯ

Останнім часом у зв'язку з неухильним скороченням площ степових залишків та пасквальною деградацією решток природної рослинності крейдяних схилів все частіше порушується питання про необхідність охорони своєрідної крейдяної флори і рослинності в північно-східній частині Харківщини (Котов, 1962; Смолко, 1967; Морозюк, 1971; Кондратюк, Бурда, 1980; Ермоленко і др., 1981; Рева, 1982; та ін.).

На основі обстеження рослинності долини р. Оскол ми пропонуємо взяти під охорону великий відрізок по течії ріки, на якому добре збереглися характерні для даного району флора й рослинність.

Прирічкові типи місцевості верхнього й середнього Поосколя характеризуються своєрідними ландшафтами, фітокомпоненти яких у більшості випадків дуже змінилися під впливом антропогенних факторів. Ми ретельно обстежили цей район, здійснили схематичну великомасштабну геоботанічну зйомку його та провели профіль рослинності на вгіддях радгоспу «Дворічанський» (східна околиця с. Кам'янка; рис. 1, 2). Площа обстеженої ділянки — близько 200 га, з них під заказник пропонується відвести 75—80 га. За ценотичними та флористичними особливостями даний масив поділяється на дві різко відмінні частини: менша (18—20 га) являє собою цінну в ботанічному аспекті смугу крейдяних відслонень корінного берега, більша (55—60 га) — нерозорану заплаву і, частково, першу надзаплавну терасу.

Рослинність крейдяних відслонень представлена значною кількістю облігатно-кретофільних ендемів і реліктових видів, які подекуди формують рідкісні угруповання. До останніх відносяться агломеративні угруповання з переважанням у незімкнених травостоях таких ендемічних, облігатно-кретофільних ерозіофілів, як *Artemisia hololeuca* Bieb. ex Bess. (23)* та *Thymus cretaceus* Klok. et Shost. (22). Вони займають вузьку смугу найбільш стрімких (крутістю 30—45°) крейдяних схилів південної експозиції на правому березі р. Осколу. Тут між сріблясто-сірими подушечками *A. hololeuca* поодинокі трапляються *Hyssopus cretaceus* Dubjan., *Matthiola fragrans* Bunge, *Silene cretacea* Fisch. ex Spreng., *Scrophularia cretacea* Fisch. ex Spreng., *Pimpinella titanophila* Woronow, *Thymus cretaceus*, *Linum ucrainicum* Czern. тощо.

* Тут і далі цифрою в дужках позначений номер виділу на карті.

Всього на пробній ділянці (площа — 100 м²) нараховується близько 20 видів рослин із загальним проективним покриттям 30 %.

Трохи вище по схилу йде переривчаста смуга *Thymeta cretacei* (22), яка характеризує другу стадію заростання осипу (Семенова-Тян-Шанская, 1954). На ній нараховується 23—25 видів на 100 м² (із загальним проективним покриттям 35—40 %). Крім названих вище кретофілів, які тут зростають досить рясно, частіше трапляються представники «знижених Альп» (*Androsace kozo-poljanskii* Ovcz., *Carex humilis* Leys.) та численні види «гіпсової» флори (*A. hololeuca*, подекуди з покриттям до 10 %, *Asperula tephrocarpa* Czern. ex M. Pop. et Chrschan., *Diploaxis cretacea* Kotoy, *Polygala cretacea* Kotoy, *Festuca cretacea* T. Pop. et Proskorjakov, *Koeleria talievii* Lavr. та інші види). Підвищується роль степових злаків (*Stipa capillata* L., *Bromopsis riparia* (Rehm.) Holub, *Poa compressa* L., *Festuca valesiaca* Gaudin) та різнотрав'я (*Reseda lutea* L., *Scabiosa ochroleuca* L., *Thesium arvense* Horvátovszky тощо). Особливістю структури угруповань є поєднання елементів «гіпсової» флори (які тут явно переважають у кількісному співвідношенні) із флорою «знижених Альп». Таке поєднання флор у широкій смузі, що охоплює лівобережжя р. Сіверський Донець (Виноградов, Голицын, 1954), збагачує рослинність кретофільними ендемами та реліктами.

Наступна стадія сформованості рослинного покриву на крейдяних схилах характеризується напівзімкнутими дигресивними фітоценозами *Bromopsideta ripariae* (загальне проективне покриття — 35—45 %) із рясною домішкою *Thymus cretaceus*, *Linum ucrainicum*, *Crinitaria villosa* (L.) Grossh., *Teucrium polium* L., *Salvia nutans* L., *Bupleurum falcatum* L. тощо (17). Перехід від *Thymeta cretacei* (22) до цих угруповань поступовий і нечіткий, тому деякі ділянки віднесені до напівагломеративних *Bromopsideta ripariae* умовно, за ознакою наявності *Bromopsis riparia* (рис. 1). На території досліджуваного району вони займають, за деяким винятком (рис. 2), проміжні ділянки схилів між неструктурними угрупованнями *Artemisieta hololeuca*, *Thymeta cretacei* та добре сформованими зональними степовими фітоценозами *Bromopsideta ripariae* (16). Останні на перегибах схилів утворюють широку смугу на помірно еродованих малопотужних цілинних і староперелогових звичайних чорноземах. Найпоширенішими є асоціації *Bromopsis riparia*+*Stipa les-*

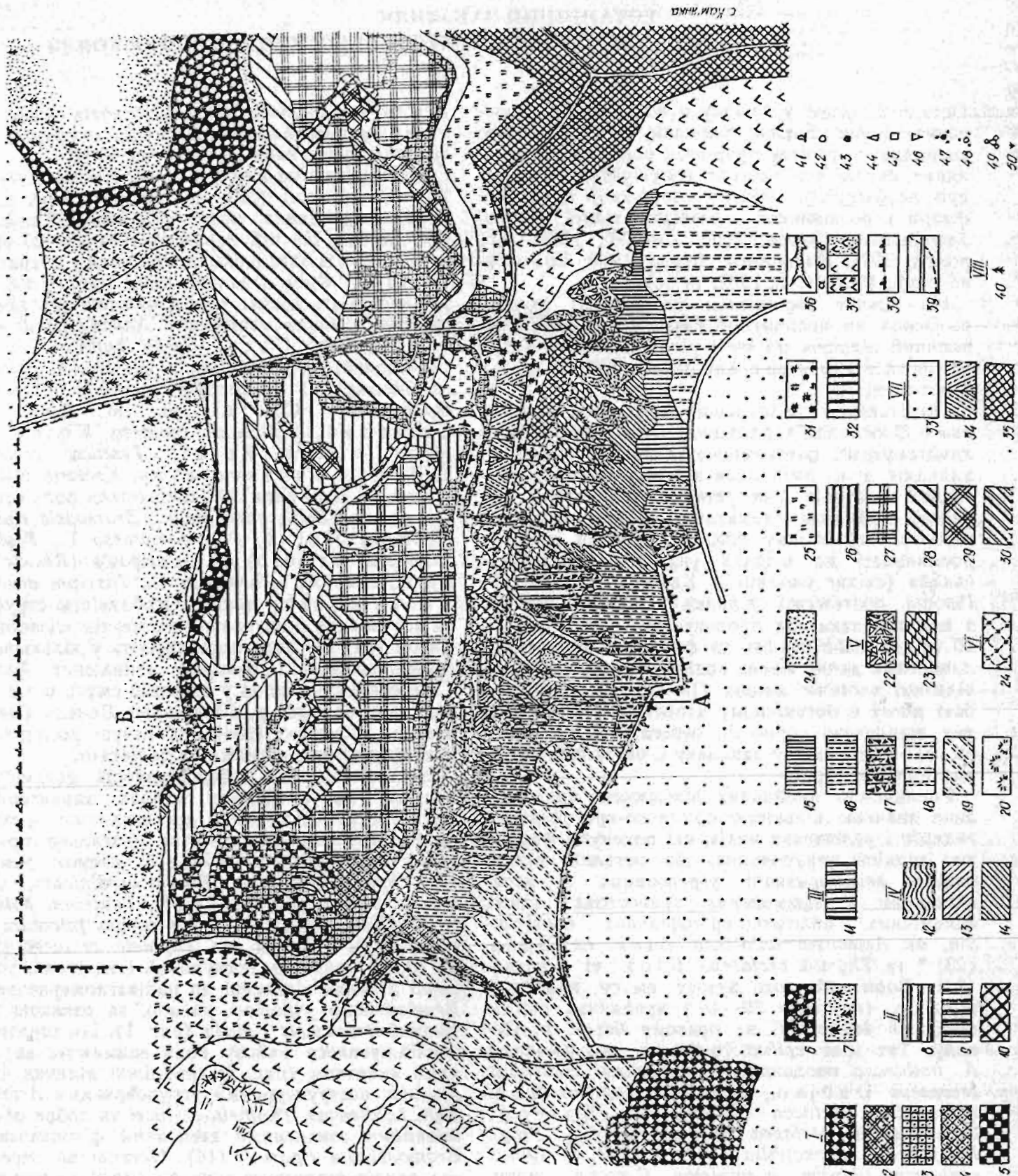

Рис. 1. Схематична карта рослинності долини р. Оскол на околицях с. Кам'янки Дніпропетровського району Харківської області. Станом на 11—13.VI.1982 р.

Умовні позначення: I. Ліси: 1 — байрачні діброви та штучні дубово-ясеневі лісосадки; 2 — фрагменти деревної рослинності в ярах та біля підніжжя схилів (переважно асоціація *Ulmus carpinifolia* — *Prunus spinosa* + *Rhamnus cathartica*); 3 — *Saliceta albae* et *fragilis* та *Ulmeto* (*laevis*) — *Saliceta* (*albae*) на прирусловій частині заплави і навколо старців; 4 — *Saliceto-Populeta nigrae* на заплаві; 5 — *Ulmeto-Querceta* на центральній частині заплави (асоціація *Quercus robur* — *Ulmus laevis* — *Acer campestre* — *Convallaria majalis*); 6 — *Alneta glutinosa* на притерасних зниженнях заплави (асоціація *Alnus glutinosa* — *Urtica dioica*); 7 — *Pineta sylvestris* на піщаній терасі (асоціація *Pinus sylvestris* — *Calamagrostis epigeios* — *Pleurozium schreberi*). II. Чагарники: 8 — зарості *P. spinosa* L., *Crataegus fallacina* Klok., *Rh. cathartica* L. та інших чагарникових порід біля підніжжя схилу корінного берега; 9 — зарості *Caragana flutex* (L.) C. Koch на степових схилах; 10 — зарості *Salix triandra* L., *S. viminalis* L., *S. cinerea* (L.) на заболочених ділянках заплави. III. Чагарникові степи: 11 — чагарникові степи з участю *Caragana frutex* на еродованих схилах. IV. Різноманітні-типчаково-ковилові степи: 12 — *Stipeta pulcherrima* на сплюснених ділянках вершин ерозійних останців; 13 — *Stipeta lessingiana* на еродованих зичаних чорноземних і змитих звичайних чорноземних перемішаних ґрунтах схилів; 15 — *Festuceta valesiaca* на пологих ділянках схилів; 16 — *Bromopsideta ripariae* на малопотужних і змитих звичайних чорноземних регіонів схилу; 17 — напівзлагодомеративні угруповання *Bromopsideta ripariae* зі співдомінантами *Thymus cretaceus* Klok. et Schost., *Crinifaria villosa* (L.) Grossh., *Linum ucrainicum* Czegl. на дуже еродованих ґрунтах; 18 — збіжні фітоценози *Poaeta angustifoliae* на пологих схилах; 19 — екзарційні фітоценози *Poaeta angustifoliae* на пологих схилах і плато; 20 — *Bolotichloa ischaemum*; 21 — окремі плями *Calamagrostidetum epigeios* ригит на степових схилах. V. Агломеративні угруповання крейдяних відслонень: 22 — *Thymeta cretacea* на крейді і крейдяному рухляку; 23 — *Artemisieta hololeuca* на крейдяних опсках. VI. Заплавні луки і болота: 24 — збіжні остепнені травостої *Poaeta angustifoliae* з домішкою чагарників на правобережній смузі заплави; 25 — сінокісні ділянки *Poaeta pratensis*; 26 — *Festuceta pratensis*; 27 — *Alopecureta pratensis*; 28 — *Elitrigieta repens*; 29 — *Agrostidetum giganteum*; 30 — *Cariceta ripariae* подекуди з ясною домішкою *Glyceria maxima* (C. Hartm.) Holmb.; 31 — порушені і забур'янені ділянки заплави; 32 — *Phragmites australis*. VII. Топографічні позначення: 33 — орні землі; 34 — городи; 35 — селітебні території; 36 — яри; 37 — пасовища нільного виносу на луках (а), степах (б) та пісках (в); 38 — межі пропонуваного заказника; 39 — дороги; VIII. Окремі дерева та чагарники: 40 — *Pinus sylvestris* L.; 41 — *Salix alba* L.; 42 — *Malus sylvestris* Mill.; 43 — *Pyrus communis* L.; 44 — *U. carpinifolia* Rupr. ex Suckow; 45 — *Crataegus fallacina* Klok.; 46 — *Elaeagnus angustifolia* L.; 47 — *Rh. cathartica* L.; 48 — *P. spinosa* L.; 49 — види роду *Rosa* L.; 50 — прибережно-водна рослинність

singiana + *Salvia nutans*; *Bromopsis riparia* + *Poa angustifolia* + *Festuca valesiaca* + *Stipa capillata* + *Salvia nutans*; *Bromopsis riparia* + різнотрав'я (*Salvia nutans*, *Marrubium praecox* Janka, *Bupleurum falcatum* тощо). На початку літа тут панував яскравий суцільний фіолетово-ліловий аспект квітучої *S. nutans*. Загальне проективне покриття травостоїв змінюється в різних фрагментах асоціацій від 60 до 80 %, із них 20—30 % припадає на злаки, 30—40 — на степове різнотрав'я, понад 10 % — на кретофільні рослини. Флористична насиченість травостоїв становить 40—45 видів на 100 м².

Дуже поширені на пологих схилах і плато фітоценози *Poaeta angustifoliae* (18, 19). Вони займають також високу остепнену правобережну частину заплави, рельєф якої ускладнений виносом делювію, а рослинний покрив надто стравлений худобою (24). Остепнені луки правобережної короткозаплавної тераси мають післялісове походження, про що свідчать дифузно зростаючі чагарники (*Prunus spinosa* L., *Rhamnus cathartica* L., *Crataegus fallacina* Klok., *Sambucus nigra* L., *Elaeagnus angustifolia* L.) та рештки деревної рослинності (2).

Більша частина площ степів *Poaeta angustifoliae* на плато і пологих схилах, очевидно, в різні часи розорювалася, про що свідчить непропорціонально велика роль у травостоях видів різнотрав'я (*Salvia nutans*, *Centaurea diffusa* Lam., *Plantago urvillei* Opiz, *Marrubium praecox* тощо) та деякі інші відміни в структурі фітоценозів. Проте як на цілих (18), так і на екзарційних (19) степових ділянках до складу *Poaeta angustifoliae* входять види (*Scutellaria cretica*, *Adonis vernalis* L., *Polygala cretacea*, *Stipa capillata*, *S. lessingiana* Trin. et Rupr. тощо), які слід узяти під охорону. Загалом на площі 100 м² нараховується понад 50 видів; загальне проективне покриття їх становить 70—80 %. Слід зауважити, що такий цікавий реліктовий ендем, як *S. cretica* (представник флори «знижених Альп»), зростає в помітній кількості лише в травостоях *Poaeta angustifoliae*.

Серед інших зональних степових фітоценозів значний інтерес становлять слабо представлені видозмінені під впливом спасування угруповання *Stipeta capillatae* (14), *Stipeta lessingiana* (13), *Stipeta pulcherrimae* (12) та *Festuceta valesiaca* (15). Вони займають верхню частину та виположені терасоподібні уступи середньої частини схилів, де поширені еродовані малопотужні звичайні чорноземи, підстелені крейдою. В їх складі досить часто трапляються кретофільні ендеми (*Androsace kozo-poljanskii*, *Diplotaxis cretacea*, *Polygala cretacea*, *Linum ucrainicum*, *Thymus cretaceus*, *Scutellaria cretica*, *Artemisia hololeuca*) та ряд інших цікавих у ботаніко-географічному та історичному аспекті рослин (*Carex humilis*, *Adonis vernalis*, *Centaurea carbonata*

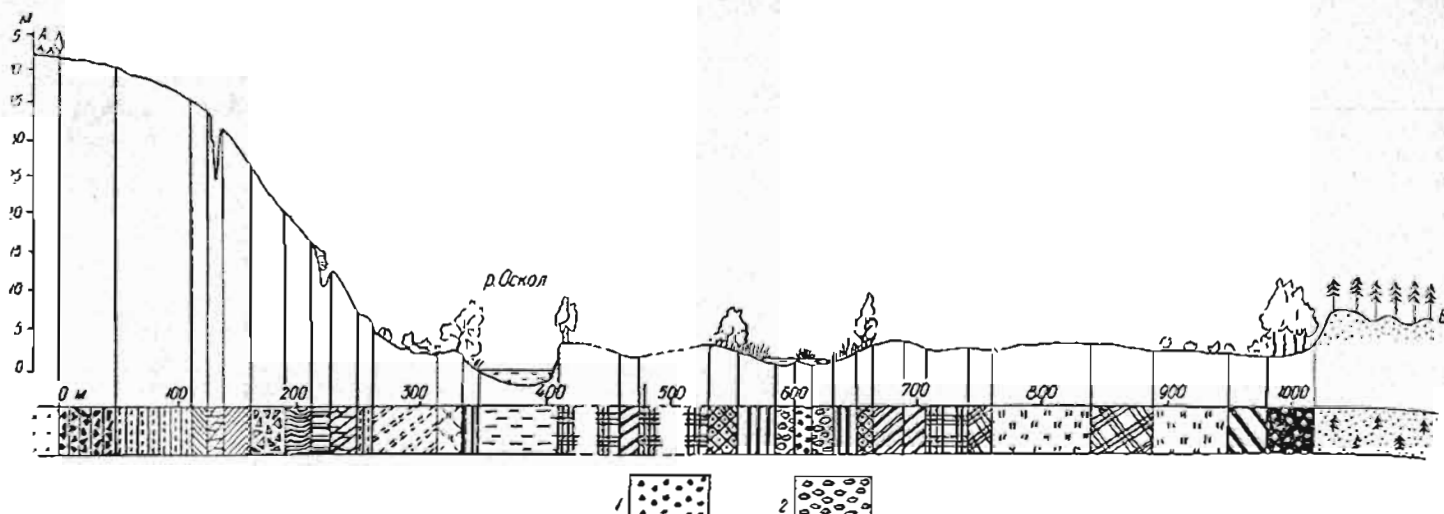

Рис. 2. Схематичний профіль рослинності долини р. Оскол по лінії АБ. Умовні позначення: 1 — зарості *Sparganium erectum* L.; 2 — угруповання з участю *Nymphaea alba* L. та *Nuphar lutea* (L.) Smith. Решта позначень ті ж, що на рис. 1

Klok., *Astragalus albicaulis* D.C., *Onosma tanaïlica* Klok. тощо). Структура травостоїв ковилових і типчаккових фітоценозів великою мірою залежить від величини пасовищного навантаження та ступеня еродованості ґрунтів. Найбільш різноманітні фітоценози *Stipeta capillatae*. Фітоценози формації *Stipeta lessingiana* частіше представлені асоціацією *Stipa lessingiana*+*Salvia nutans*. Травостої з переважанням в їх складі *S. pulcherrima* C. Koch трапляються зрідка, на дуже малих ділянках (12). Такими ж малопоширеними є численні зарості *Calamagrostis epigeios* (L.) Roth (окрема пляма — 21) та угруповання ерозіофільного злака *Botriochloa ischaemum* (L.) Keng (20).

Характерні для Старобільщини чагарникові степи з участю *Caragana frutex* (L.) C. Koch добре представлені на еродованих ґрунтах схилів (11). Відмічені такі асоціації цього типу степів: [*Caragana frutex*] — *Stipa capillata*+*Salvia nutans*; [*C. frutex*] — *Bromopsis riparia*+різнотрав'я. Подекуди на схилах трапляються плями досить густих заростей *C. frutex* (9), а в ярах і біля підніжжя схилу корінного берега — окремі куртини зімкнутих заростей *Prunus spinosa*, *Rhamnus cathartica*, *Crataegus fallacina*, *Sambucus nigra* тощо (8).

Байрачні діброви в межах пропонованої для охорони ділянки не збереглися, але вони зростають поруч неї, у верхів'ях великих балок (1). Натомість у ярах, балках і на пристінних ділянках крейдяних схилів трапляються фрагменти збіднених деревостанів *Ulmus carpinifolia* Rupr. ex Sukow із густим чагарниковим ярусом (2).

Лісова рослинність заплави р. Оскол у межах УРСР майже зникла, але на обстеженому відрізку течії є кілька гектарів в'язово-дубового (*Ulmeto-Querceta*) лісу в центральній частині заплави (асоціація *Quercus robur* — *Ulmus lae-*

vis — *Acer campestre* — *Convallaria majalis* — 5). Прируслову частину заплави та стариці облямовує смуга вербового (*Saliceta albae*) та в'язово-вербового (*Ulmeto-Saliceta*) лісу (3). Подекуди на зворотному (відносно русла) схилі прируслового валу відмічаються деревостани (*Saliceto-Populeta (nigrae)* — 4). В притерасній частині заплави вузьку, переривчасту смугу утворює *Alneta glutinosae* (6), який значною мірою порушений порубками, тому в ньому переважають одноярусні поростеві деревостани з *Alnus glutinosa* (L.) Gaertn. (35—38 дерев заввишки 15—18 м, віком 45—50 років, зростає на площі 625 м², зімкнутість — 0,6). Чагарниковий ярус дуже зріджений, складений поодинокими зростаючими *Frangula alnus* Mill., *Salix cinerea* L. та *Viburnum opulus* L. У трав'янистому ярусі (покриття — 100 %) основну роль відіграють *Urtica dioica* (60 %) і *Galium aparine* (30 %).

Піщана тераса починається з досить високого уступу, який піднімається над заплавою на 3—5 м. Поверхня цієї тераси дуже погорбована і покрита штучними лісопосадками *Pinus sylvestris* L. 50—60-річного віку (7).

Лучна рослинність заплави представлена високопродуктивними сінокісними вгіддями, які перебувають у доброму стані. Основний масив центральної частини заплави зайнятий луками *Alopecureta pratensis* (27). Добре представлені також луки формації *Festuceta pratensis* (26). Із класу формацій *Prata genuina* тут відносно слабо представлені *Poaeta pratensis* (25), *Elytrigietta repentis* (28) та *Agrostideta giganteae* (29). Остепнені луки на лівобережній заплаві відсутні, а болотисті (*Prata paludosa*) широкими смугами облямовують заплавні водойми. Вони представлені в основному формацією *Cariceta ripariae* (30) і в екологічному ряду змінюються на узбережжях озер очеретовими болотами та прибережно-водними фітоценозами з па-

уванням у травостой *Agmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud. (32). Навколо деяких водойм смуга очеретових боліт та прибережно-водних угруповань заміщується заростами верболозу (*Salix triandra* L., *S. viminalis* L., *S. cinerea* L. — 10). Водна поверхня заплавних водойм у багатьох місцях покрита листям *Nymphaea alba* L., *Nuphar lutea* (L.) Smith, видів роду *Potamogeton* L., *Spirodela polyrrhiza* (L.) Schleid. Подекуди на мілководдях формуються угруповання з участю *Scirpoides tabernaemontani* C. C. Gmel., *S. lacustris* L., *Sparganium erectum* L., *Acorus calamus* L., *Sium latifolium* L., *Oenanthe aquatica* (L.) Poir. та інших гідрофітів (рис. 2).

Пропонована для охорони ділянка характеризується значним флористичним багатством. У складеному нами списку судинних рослин, який не можна вважати вичерпним, нараховується 237 видів. Більшість їх (близько 64 % загальної кількості) входять до складу восьми родин, які нараховують не менше десяти видів: *Asteraceae* — 38, *Poaceae* — 30, *Fabaceae* — 18, *Lamiaceae* — 17, *Brassicaceae* — 15, *Rosaceae* — 13, *Apiaceae*, *Caryophyllaceae* — по 10. Решта (87 видів) розподіляються між 39 родинами. У складі флори нараховується 12 облигатно-кредофільних ендемів (*Androsace kozo-poljanskii*, *Artemisia hololeuca*, *Asperula tephrocarpa*, *Diploxaxis cretacea*, *Hyssopus cretaceus*, *Koeleria talievii*, *Linum ucrainicum*, *Matthiola fragrans*, *Polygala cretacea*, *Scrophularia cretacea*, *Scutellaria cretica*, *Thymus cretaceus*), шість видів (*Adonis vernalis*, *Hyssopus cretaceus*, *Androsace kozo-poljanskii*, *Scrophularia cretacea*, *Stipa pulcherrima*, *S. pennata* L.) занесені до «Красной книги СССР» (1975, 1978), три (*A. kozo-poljanskii*, *S. capillata*, *S. lessingiana*) — до Червоної книги Української РСР» (1980); кілька видів (*Acorus calamus*, *Convallaria majalis*, *Fritillaria meleagroides* Patr. in ex Schult. et Schult. fil., *Nuphar luteum*, *Nymphaea alba*) потребують регіональної охорони в межах Донбасу та південно-східної частини УРСР (Рева, 1982). Крім того, десять видів флори (*Carex humilis*, *Astragalus albicaulis*, *Campanula altaica* Ledeb., *Centaurea carbonata*, *Onosma tanaitica*, *Polygala sibirica* L., *Teucrium polium* та ін.) є реліктовими.

Для забезпечення охорони згаданих видів місцевої флори та збереження ряду природних фітоценозів, до складу яких входять ендемічні й реліктові види, вважаємо за необхідне організувати ботанічний заказник республіканського значення. На відміну від інших степових природоохоронних об'єктів, дана ділянка має чимало ознак ландшафтного заказника, оскільки включає такі геоморфологічні елементи місцевості, як заплава та борова тераса долини р. Оскіл з характерною для них природною та штучно поновленою рослинністю (ліси, луки, во-

дойми, соснові бори). Охоронний режим у різних частинах заказника має бути диференційований. На ділянці правобережних степових схилів і крейдяних відслонень доцільно встановити 3—5-річний режим самопоновлення структури степових фітоценозів, для чого на вказаний строк необхідно повністю припинити тут випасання худоби, а після цього відновити регламентоване сінокісно-пасовишне використання. На заплаві та боровій терасі треба заборонити всі види землекористування, пов'язані з пошкодженнями ґрунтово-рослинного покриву, залишивши незмінним сучасне використання угідь (сінокіс, регламентоване випасання худоби, рекреація).

У системі об'єктів природно-заповідного фонду УРСР пропонується заказник значно підвищить гарантовану охорону низки вузьколокальних і реліктових рослин та фітоценозів південно-східної частини республіки.

Summary

The vegetation of the river Oskol valley in the territory located near the vil. Kamenka (the Dvornichna District, Kharkov Region) is characterized in detail. This region is interesting for its peculiar cretophilic flora and vegetation preserved against a background of steppes typical of it. It is suggested to organize the reserve in the territory which embraces all diverse phytocenoses of the given territory. Such reserve will be of great scientific interest due to a great number of endemic, relict, rare and disappearing species as well as specific vegetation with elements of the «issopian» and «lowered Alps» flora.

Виноградов Н. П., Голицын С. В. Сниженные альпы и туньяники Средне-Русской возвышенности // Ботан. журн. — 39, № 3. — 1954. — С. 423—430.

Ермоленко Е. Д., Горелова Л. Н., Кушнарєва Ю. И. К флоре и растительности меловых обнажений рек Волчьей и Оскіл в Харьковской обл. // Вестн. Харьк. ун-та. — 1981. — № 211. — С. 6—11.

Кондратьев Е. Н., Бурда Р. И. Охрана редких и исчезающих видов местной флоры // Промышленная ботаника. — Киев: Наук. думка, 1980. — С. 156—220.

Котов М. И. Редкие, эндемичные и исчезающие виды растений УССР и необходимость их охраны // Охрана природы и заповедное дело в СССР. — 1962. — № 7. — С. 50—53.

Красная книга. Дикорастущие виды флоры СССР, нуждающиеся в охране. — Л.: Наука, 1975. — 204 с.

Красная книга СССР. Книга редких и находящихся под угрозой исчезновения видов животных и растений. — М.: Лес. пром-сть, 1978. — 460 с.

Морозук С. С. Флора меловых обнажений бассейна реки Северский Донец: Автореф. дисс. ... канд. биол. наук. — К., 1971. — 24 с.

Рева М. Л. Страницы Красной книги. — Донецк: Донбасс, 1982. — 112 с.

Семенова-Тян-Шанская А. М. Биология растений и динамика растительности меловых обнажений по р. Деркул // Тр. Ботан. ин-та АН СССР. Сер. 3. — 1954. — Вып. 9. — С. 578—645.

Смолко С. С. Третинний релікт — вовчі ягоди Софії (*Daphne sophia* Kales.) на Середньоросійській височині та його сучасне поширення // Укр. ботан. журн. — 1967. — 24, № 1. — С. 69—74.

Червона книга УРСР. — К.: Наук. думка, 1980. — 504 с.

Ин-т ботаники ім. М. Г. Холодного АН УРСР, Надійшла НДІ біології Харків. держ. ун-ту 08.01.85